

ГЕОСОФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Кисельов Юрій Олександрович,

доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру
Уманського національного університету садівництва
ORCID ID: 0000-0003-0530-1892

Актуальність дослідження: сучасна російсько-українська війна, в ході якої держава-агресор анексує тимчасово окуповані території України як нібито «одвіку російські», з особливою гостротою ставить питання про українські етнічні межі та кордони українських державних утворень, які існували в минулому. **Предметом дослідження** є процес формування української національної території як у контексті поширення українців у Євразії, так і закріплення державних кордонів на різних етапах українського державотворення. **Мета дослідження:** окреслити геософічні аспекти процесу формування української національної території як в етнічному, так і державному контекстах. **Методологія дослідження:** геософічний підхід, діалектика, системний підхід, ландшафтний підхід, історичний метод, картографічний метод, методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення. **Результати дослідження:** з геософічних позицій в історичному контексті окреслено шляхи формування української національної території, проведено диференціацію еволюції українських етнічних меж і державних кордонів та зазначено перспективи можливого зростання території України. **Практичне значення:** отримані результати можуть бути використані в процесі повоєнної організації території Східної Європи в ході ймовірного розпаду російської федерації. **Висновки:** еволюція української етнічної території характеризується її зростанням від початку історії державності (IX ст.) до кінця XIX – початку XX ст.; кордони українських державних утворень як у давні часи, так і в XX ст., формувалися як відповідно до етнічних меж, так і залежно від зовнішніх обставин. **Перспективи подальших досліджень** полягають у застосуванні геософічного підходу для аналізу еволюції національних територій інших держав, особливо тих, що межують із російською федерацією, а також тих, що в майбутньому можуть утворитися на її руїнах.

Ключові слова: українська національна територія, українська етнічна територія, українська державна територія, геософічний підхід, ландшафт, фронтір.

Kyselov Yurii. Geosophysical aspects of shaping territory of Ukraine

Relevance of the research. The modern Russian-Ukrainian war, during that the state-aggressor annexes temporally occupied Ukrainian territories so as they were as if “Russian” from ages, with an especial acuteness enhances the question about Ukrainian ethnical boundaries and boundaries of the Ukrainian state formations that were existing in the past time. **The subject of the research** is the process of shaping Ukrainian national territory in the context of enlarging Ukrainians in Eurasia, so as in the context of securing state boundaries on different stages of the Ukrainian state shaping. **The purpose of the study** is to line geosophysical aspects of the process of shaping Ukrainian national territory in the ethnical context, so as in the aspect of the state organization of this territory. **Research methodology:** geosophysical approach, dialectics, systemic approach, landscape approach, historical method, cartographical method, the methods of analysis, synthesis, comparing, generalization. **Research results.** The ways of shaping Ukrainian national territory from geosophysical positions in the historical context are lined, the differentiation of evolution of the Ukrainian ethnical and state boundaries is realized, and perspectives of the potential growing of the territory of Ukraine are marked. **Practical significance:** accepted results may be used in the process of the after-war organization of the territory of Eastern Europe during potential disintegration of the Russian Federation. **Conclusions.** The evolution of the Ukrainian ethnical territory is characterized by its growing from the beginning of the history of statehood (the IX-th century) to the end of the XIX-th – beginning of the XX-th century; the boundaries of Ukrainian state formations in the ancient times, so as in the XX-th century, were shaped with relation to ethnical boundaries, so as with dependence from outer circumstances. **Further studies** of this issue should be aimed at using geosophysical approach for the analysis of evolution of the national territories of other states, especially those that have boundaries with the Russian Federation, and also those that can be founded on its ruins in future.

Key words: Ukrainian national territory, Ukrainian ethnical territory, Ukrainian state territory, geosophysical approach, landscape, frontier.

Вступ. Воєнна агресія російської федерації проти України зумовила потужний опір української нації з виразним наміром визволити від кремлівських окупантів всю територію Української держави в міжнародно визнаних кордонах. Проте, неможливим є механічне повернення до стану, що існував раніше; згідно з логікою історичного процесу, всі імперії розпадалися, й сучасна російська квазіімперія винятком бути не може. Тому постає питання майбутньої державної організації людського простору на руїнах сьгоднішньої росії. Засади проведення таких організаційних заходів мають корі-

нитися в позитивних прикладах з історичного минулого України, з урахуванням обрисів її території в різні епохи.

Для забезпечення оптимального повоєнного територіального устрою Центрально-Східної Європи важливим є застосування геософічного підходу до просторового аналізу, суть якого полягає у визначенні ролі, яку відіграє кожна конкретна територія, відповідно до її географічного положення й характеру ландшафту, в людському просторі.

Матеріал та методи. Матеріалом для нашої послугували праці українських і зарубіжних учених, які з гео-

графічних позицій досліджували проблему формування української національної території. Зокрема, це праця Ф. Д. Заставного [6], в якій питання еволюції території та кордонів України висвітлено досить ґрунтовно. Глибинне осмислення процесу формування національної території України властиве класичній роботі С. Л. Рудницького, вперше виданій понад сто років тому й перевиданій у незалежній Україні [10]. З позицій картографічного відображення тему української національної території досліджує А. Л. Байцар [1; 2]. Проблема геополітичної місії України, зокрема в контексті положення її території та кордонів, висвітлює М. С. Дністрянський [4]. Геософічне осмислення одного з аспектів проблеми формування території й кордонів України представлено в нашій праці [7].

При роботі над статтею нами використано літературний та картографічний методи, а також логічні методи пізнання – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення.

Мета дослідження – окреслити геософічні аспекти процесу формування української національної території як в етнічному, так і державному контекстах.

Результати. Формування території України є довготривалим і складним процесом. Впродовж більш ніж тисячі років (якщо брати до уваги добре задокументовану вітчизняну історію, починаючи від князювання

Аскольда – IX ст. по Хр.) на розташування меж етнічної й державної (в окремі епохи) української території впливали такі чинники, як характер етногенетичних процесів (у самих українців та їхніх сусідів), особливості політики суміжних держав щодо українських земель, рівень заселеності й господарської освоєності територій, локалізованих навколо України, тощо.

Характерною особливістю формування кордонів Старокиївської Української держави було залучення до її території слабоосвоєних земель на північний схід від Києва (в тому числі розташованих досить далеко від столиці) із населенням, що перебувало на дуже низькому рівні суспільного розвитку (рис. 1). Через подальший розпад Русі, що стався в XII ст., та відсутність надійних шляхів сполучення між Києвом, Переяславом, Черніговом, з одного боку, та зайнятим лісами й болотами Володимиро-Суздальським краєм, з іншого, останній під час монголо-татарського вторгнення до Східної Європи швидко перейшов під їхню владу. Найтривкішим осередком української державності в XIII ст. стало Галицько-Волинське князівство (згодом – королівство); отже, тоді відбулося виразне переміщення центру тяжіння української державної території на захід Східно-Європейської (Руської) рівнини (рис. 2).

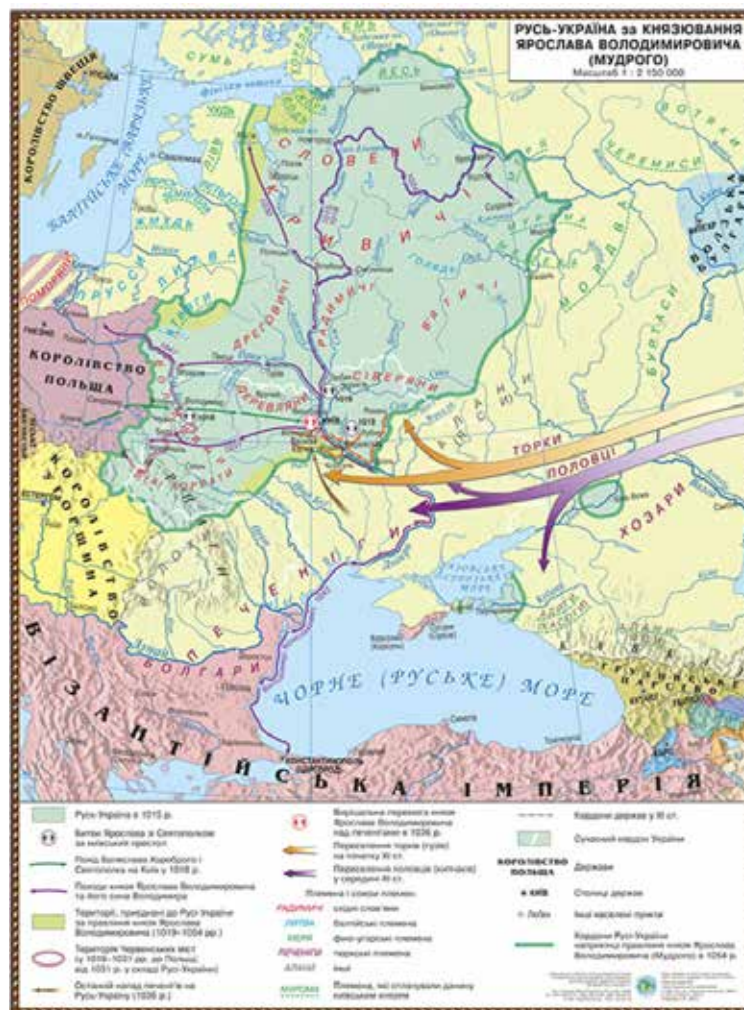

Рис. 1. Етнографічна карта Київської Русі-України та суміжних територій (з відкритих Інтернет-джерел)

Рис. 2. Українські землі у складі Галицько-Волинської держави (XIII ст.) [3]

Якщо ранній (доби класичного Середньовіччя) етап формування української державної території розглядати з позицій геософічного підходу, то слід наголосити на північно-східному векторі експансії за старокиївських часів та зосередженості на захід-південно-західному напрямі за Галицько-Волинської держави. Сама по собі орієнтованість на схід характеризує експансію як таку, тоді як відсунуте на захід положення є, на нашу думку, ознакою деякої звуженості українського простору.

Після занепаду й остаточного припинення існування Галицько-Волинського королівства елементи давньоукраїнської державності зберігалися в суспільному житті Великого Князівства Литовського (рис. 3). Важливо відзначити зорієнтованість його території на заході Руської рівнини, причому протяжність її була майже однаковою як із півночі на південь (від Вільнюса майже до сучасної Одеси), так і із заходу на схід (від Володимира до Полтави). Таку досить компактну конфігурацію можна розглядати як певну ознаку європейської держави з осілим населенням.

Починаючи з Люблінської унії, коли внаслідок об'єднання Польщі та Литви українське населення

фактично втратило суб'єктність у новоствореній Речі Посполитій та водночас увиразнився процес творення української нації в новоевропейському розумінні цього поняття, доводиться вести мову не про державну, а про етнічну українську територію. Вона стала вужчою порівняно з добою Великого Князівства Литовського, оскільки на півночі так само активізувалися процеси формування литовської та білоруської націй (у випадку останньої він, на нашу думку, так і не був завершений). Тобто, відбулося зосередження українців на частині їхньої сучасної етнічної території в межах Полісся та Лісостепу (рис. 4).

Істотні зміни української етнічної території пов'язані з початком козацької доби, тобто активним освоєнням українцями Степу (рис. 5). Саме тоді, з XVI ст., ареал розселення українців став набувати основних сучасних рис. На нашу думку, Степ став діалектичною антитезою Полісся, яке було регіоном української експансії на початку II тис. по Хр., і де українська присутність від середини цього ж тисячоліття стала поступово зменшуватися. Опанування степом мало для українців велике значення. По-перше, степові терени явили для

Рис. 3. Велике Князівство Литовське на тлі сучасних державних кордонів (з відкритих Інтернет-джерел)

українців деяку протизаги втраченим північно-східним територіям, які контролювала Давня Русь. По-друге, українська колонізація степових ландшафтів змінила самий характер Степу як людського простору – він став значно краще організованим, з кочівного перетворився на селянсько-козацький (служив у певному поєднанні потребам ведення господарства та оборони). Родючі ґрунти – чорноземи звичайні, поширені в північностеповій підзоні, стали в пригоді для хлібороба.

Слід відзначити, що навіть після скасування Першого Гетьманату й ліквідації автономії України у складі російської імперії українська етнічна територія не звужувалась. Тимчасово позбувшись державно-політичної самоорганізації, українці не лише успішно зберігали себе як етнічна спільнота, поступово стаючи нацією. Вони також поширювали ареал своєї присутності на нові землі, включаючи Кубань, Жовтий (Поволжя), Сірий (Південний Сибір) та Зелений (Далекий Схід Євразії) Клин (рис. 6). Ніде вони не піддавалися асиміляції ні з боку корінних етносів, ні з боку московитських «попутників» у дорозі на Схід. Таким чином, українці брали активну роль у формуванні євразійського фронтиру – мігруючої умовної межі поширення осілих наро-

дів європейського походження у східному напрямі, або, за Ф. Тернером, – «укріплена межева лінія, що простягається через густозаселені території», «межа території з щільністю поселень у дві квадратні милі й більше» (переклад наш – Ю. К.) [12, р. 4]. Даючи два різних визначення поняття «фронтир», вищезгаданий американський науковець брав до уваги відповідно європейський і американський фронтири, кожному з яких властива своя специфіка.

Важливо наголосити, що український фронтир поступово наближався до Тихого океану, кінець-кінцем підійшовши впритул до нього (отже, кількісні зміни в розширенні української етнічної території перешли в якісні, виражені у фактичному опануванні етнічними українцями тихоокеанського узбережжя). Таку еволюцію східного пограниччя української етнічної території ми вважаємо закономірною, позаяк південь Сибіру, яким переважно просувався фронтир, зайнятий степовими ландшафтами, морфологічно подібними до степів Південно-Східної Європи. Тому, на нашу думку, доречно стверджувати про більшу подібність українського фронтиру до американського, ніж до європейського. І шлях розвитку сільського господарства українців після осво-

Рис. 4. Річ Посполита напередодні Хмельниччини на тлі сучасних державних кордонів (з відкритих Інтернет-джерел)
Цифрами позначені: 1 – власне Польща, 2 – Пруссія (ленні землі Польщі), 3 – Литва, 4 – Лівонія (ленні землі Польщі та Литви), 5 – Курляндія (ленні землі Польщі та Литви)

ення ними «клинів» більшою мірою нагадував американський – фермерський, ніж прусський – юнкерський.

Попри можливість відтворення на територіях нового поселення традиційного способу життя й господарювання українців, все ж питання збереження національної свідомості виявилось проблематичним – якщо в умовах царату відсоток населення Далекого Сходу, що ідентифікувало себе як українці («малороси»), лишився високим, то за советських часів він послідовно знижувався й у сучасній росії є мінімальним.

І все ж головним результатом освоєння українцями Південного Сибіру й Далекого Сходу, яке можна порівняти із заселенням американцями Дикого Заходу, стало максимальне розширення української етнічної території, навіть попри відсутність власної державності.

XX сторіччя, на відміну від попереднього йому, в аспекті формування території України позначилося відновленням її державної території. Попри поступове звуження етнічної території, викликане, передовсім, значною асиміляцією українців на теренах російської федерації, починаючи з 1930-х рр., наявність державної території в 1991 р. стала остаточною реальністю. При цьому необхідно відзначити, що ця територія стала приблизно в півтора рази вужчою порівняно з територією Української держави 1918 р. [9]. Документальним свідченням тому є низка карт, створених упродовж

Рис. 5. Територія Вольностей Запорозьких [5]

1918–1920 рр., зокрема найвідоміша з них поза межами України мапа, представлена на Паризькій мирній конференції 1919 р. [8].

Не зважаючи на відзначену вище істотну асимілюваність етнічних українців на теренах рф, навіть тепер, у XXI ст., площа української етнічної території, окрес-

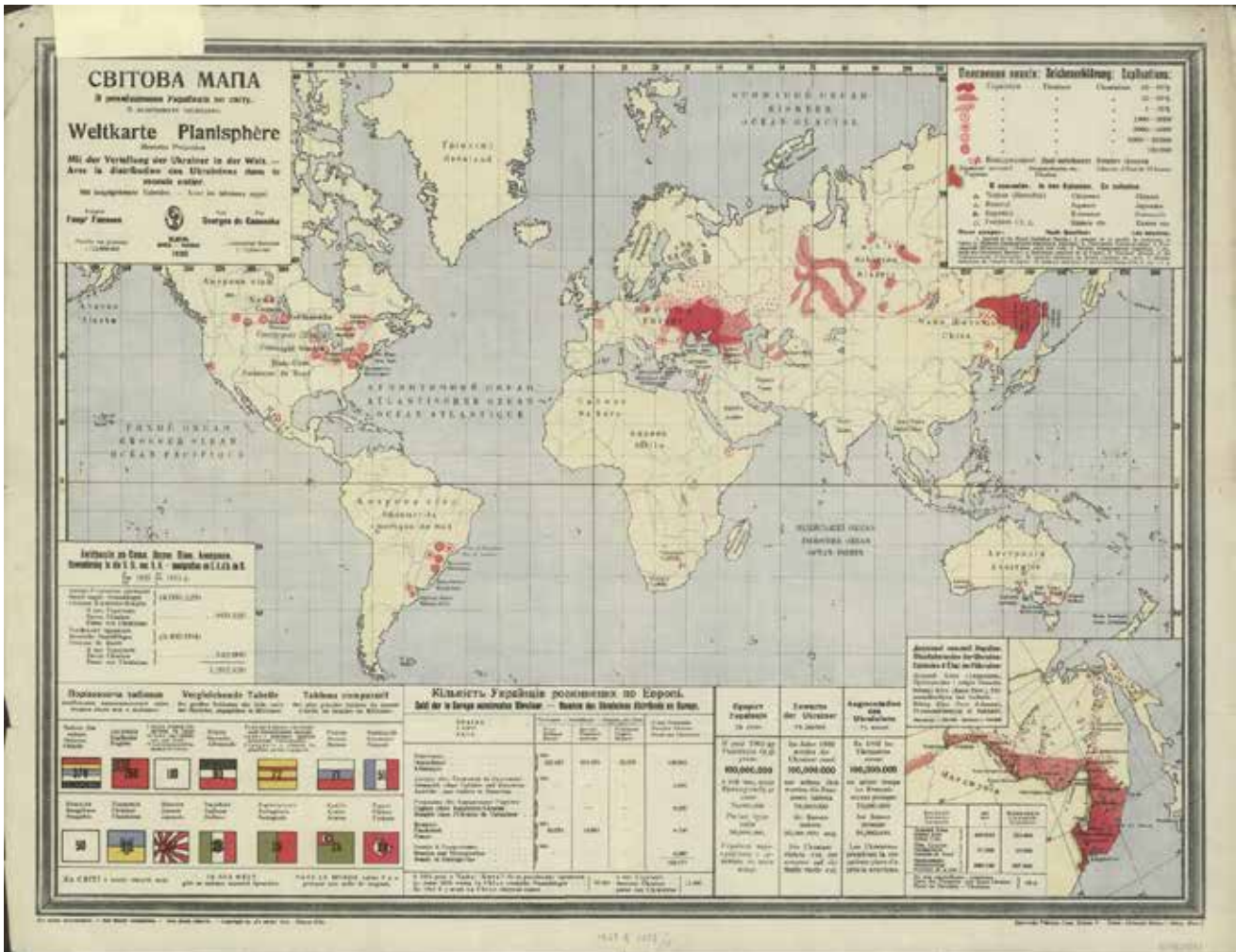

Рис. 6. Український євразійський фронтір на карті світу (за Ю. Гасенком) [11]

лена С. Л. Рудницьким [10], істотно перевищує площу території державної. Важливим завданням Української держави є і буде відродження й підтримка українського національного життя на всіх теренах, заселених етнічними українцями.

Висновки. Формування української державної території доречно вкладати в контекст IX–XIV ст. (Старокиївська, Галицько-Волинська й – частково – Литовсько-Руська держави) та, починаючи з XX ст. (УНР, Українська держава 1918 р. та сучасна Україна). При цьому помітною є тенденція до звуження території українських державних утворень упродовж кожного із зазначених циклів державотворення, що ми пов'язуємо з наслідками боротьби з агресив-

ними сусідами. Водночас українська етнічна територія мала стійку тенденцію до зростання аж до 1930-х рр. – часу початку посиленої асиміляції українців на теренах росії. Перспективи виникнення нової тенденції до збільшення площі української національної території (як етнічної, так і державної) можуть бути зумовлені можливим майбутнім розпадом російської федерації.

Подальші дослідження порушеної нами проблеми можуть бути пов'язані з вивченням геософічних особливостей формування територій інших держав, особливо тих, що межують з рф і, отже, так само, як і Україна, матимуть потенціал до зростання своєї площі.

Література:

1. Байцар А. Л. Україна та українці та європейських етнографічних картах. Львів: ЗУКЦ, 2022. 328 с.
2. Байцар А. Л. Географія та картографія українських історико-етнографічних земель (XII – початок XX ст.). Львів – Винники, 2023. 295 с.
3. Гай-Нижник П. П. Особистий сайт // URL: <https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/map.galytsko-volynske.php>
4. Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 154 с.

5. Енциклопедія українського козацтва // URL: [esource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=INAV&P21DBN=INAV&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=inav_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IDI=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1261
6. Заставний Ф. Д. Географія України: в 2-х кн. Львів: Світ, 1994. 472 с.
7. Кисельов Ю. О. Український фронтір як геософічна проблема. *Часопис соціально-економічної географії, вип. 10(1)*. Х., 2011. С. 65–68.
8. Кисельов Ю. О., Кисельова О. О. Українська етнічна та державна територія на картах 1915–1922 років. Сьомі Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Суми, 14–16 жовтня 2022р.) / [упорядник Корнус А.О.]. Суми. 2022. С. 162–164.
9. Мапи України різних років // URL: <https://zabytki.in.ua/community/d/289-мапи-ukrayini-raznikh-rokiv>
10. Рудницький С. Л. Українська справа зі становища політичної географії // Чому ми хочемо самостійної України? / упор., передмова О.І. Шаблія. Львів: Світ, 1994. С. 93–208.
11. Світова мапа з розміщенням українців по світу // URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BC%D0%B0%D0%BF%D0%B0_%D0%B7_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%BC_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2_%D0%BF%D0%BE_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83.jpg
12. Turner, F. J. (1920). The Significance of the Frontier in American History. *The Frontier in American History*. 293 p.

References:

1. Baitsar, A. L. (2022). Ukraina ta ukraiintsi na yevropeiskykh etnografichnykh kartakh [Ukraine and Ukrainians on European ethnographical maps]. Lviv: ZUKTS.
2. Baitsar, A. L. (2023). Heohrafiia ta kartohrafiia ukraiinskykh istoryko-etnografichnykh zemel (XII – pochatok XX st.) [Geography and cartography of the Ukrainian historical and ethnographical lands (XII – beginning of XX century)]. Lviv – Vynnyky.
3. Hai-Nyzhnyk, P. P. A private site // URL: <https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/map.galytsko-volynske.php>
4. Dnistrianskyi, M. S. (2021). Zahostrennia heopolitychnykh vzaiemyn u period postmodernu ta stanovyshche Ukrainy [Acuting of geopolitical connections in the postmodern period and the state of Ukraine]. Lviv: Ivan Franko LNU.
5. Entsyklopediia ukraiinskoho kozatstva [The Encyclopedia of the Ukrainian Cossackship] // URL: [esource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=INAV&P21DBN=INAV&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=inav_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IDI=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1261
6. Zastavnyi, F. D. (1994). Heohrafiia Ukrainy [Geography of Ukraine]: in two books. Lviv: Svit.
7. Kyselov, Yu. O. (2011). Ukrainyskyi frontyr yak heosofichna problema [The Ukrainian frontier as a geosophysical issue]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoii heohrafi, ed. 10(1)*. Kharkiv. P. 65–68.
8. Kyselov, Yu. O.; Kyseliova, O. O. (2022). Ukrainiska etnichna ta derzhavna terytoriia na kartakh 1915–1922 rokiv [Ukrainian ethnical and state territory on the maps edited in 1915–1922]. *The seventh Sumy scientific geographical readings: A collection of materials of an All-Ukrainian scientific conference (Sumy, October 14–16, 2022) [editor Kornus A. O.]*. Sumy. P. 162–164.
9. Mapy Uktaiiny riznykh rokiv [The maps of Ukraine of different years] // URL: <https://zabytki.in.ua/community/d/289-mapi-ukrayini-raznikh-rokiv>
10. Rudnytskyi, S. L. (1994). Ukrainiska sprava zi stanovyshcha politychnoi heohrafi // Chomi my khochemo samostiinoii Ukrainy? [The Ukrainian affair from the point of view of the political geography // Why we want the independent Ukraine?] / foreword, composition by O. I. Shablii. Lviv: Svit. P. 93–208.
11. Svitova karta z rozmishchenniam ukraiintsiv po svitu [A world map with the expansion of Ukrainians around the world] // URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BC%D0%B0%D0%BF%D0%B0_%D0%B7_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%BC_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2_%D0%BF%D0%BE_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83.jpg
12. Turner, F. J. (1920). The Significance of the Frontier in American History. *The Frontier in American History*. 293 p.